

ØSTJYSK POTTEMAGERI

NOGLE BEMÆRKNINGER

Af *Helge Søgaaard*.

Overskriften til disse Linier er i sig selv dobbeltydig. Den kan baade betegne Lertøj, der er blevet brugt i Østjylland, og Lertøj, som er blevet fremstillet her. Det er det sidste, Talen er om, men det udelukker ikke, at de to Grupper delvis falder sammen, da det er det naturligeste at antage, at en Egn, der selv har produceret Pottevarer, i det væsentligste har været selvforsynende paa dette Omraade. Talen er om det gul- og rødbrændte Lertøj, udført paa Drejeskive og med Blyglasur, for de finere Sorters Vedkommende med Begitning paa Overfladen og paa-malet eller indridset Ornamentik, for de tarveligere Varers kun med Blyglasur og med ringe eller ingen Dekoration. Her skal paapeges Muligheden af, at disse Varer ikke blot er blevet udført i Sorring, som almindeligt antaget, men at de ogsaa kan stamme fra Pottemagere, der virkede i Købstæderne.

Som bekendt falder det hjemlige jyske Lertøj i to vidt forskellige Grupper: de sortbrændte Jydepotter og de ovenfor nævnte Varer. Hvis nærmere Oplysninger ikke foreligger, og et Pottemagernavn optræder uden uddybende Tilføjelser, er det vanskeligt eller umuligt at afgøre, hvilken Slags der er Tale om. »Grydemændene« Søren Poulsen og Søren Clemetsen fra Skive¹⁾, der i 1583 besøgte Pinsemarkedet i Aalborg, maa saaledes antages at have været Forhandlere af Jydepotter, fordi man fra andet Sted ved, at Skive lige til op i det 18. Aarhundrede producerede sorte

1) Jy. Saml. 1, IX, 125—26.

Potter, hvorefter denne Husflid flyttede ud til Gammelstrup Sogn (Fjends Hrd.) og den omliggende Egn, og Skive er den eneste Købstad, hvor det med Sikkerhed er fastslaaet, at Tilvirkning af Jydepotter har fundet Sted. Mellem de mange Træk, der adskiller de to Grupper Lervarer, er ogsaa den, at Produktionen af Jydepotter er et udpræget landligt Erhverv, medens de egentlige Pottemagere baade bor paa Landet og i Købstæderne. Den sidste Gren af Pottemageriet synes at have udviklet sig gennem en langvarig Tilknytning til Teglstensbrændingen, idet begge Erhverv arbejder med virkelige Ovne, der er Forudsætningen for at opnaa den Kvalitet, det blyglaserede Lertøj har. Pottemagerne paa Renaissancens Tid greb i nogen Grad ind paa Teglbrænderens Arbejdsomraade. I København nævnes 1551 Johan Pottemager som Sælger af Astrag, 1579 Lars Pottemager²⁾, og fra den Egn, hvis Forhold berøres her, kan det anføres, at Eske Brok 1615 fik Besked om at lade brænde Astrag hos den Pottemager i Randers, som plejede at brænde glaserede Astrag³⁾. Det nære Forhold mellem Teglbrænding og Pottemageri holdt sig langt ned i Tiden. I Knud Aagaards »Beskrivelse over Thy« (Viborg 1802) nævnes det, at Teglværket i Vestervig (Refs Hrd.) tidligere havde brændt Lerkar, men at dette var ophørt paa den Tid, da Bogen udkom. Forskellen mellem Teglbrænder og Pottemager er kun ubetydelig, og den første har næsten lige fra Teglbrændingens Begyndelse i Østjylland været kendt med Blyglasuren, som det fremgaar af Murstensdetailler fra Aarhus Domkirke med skraa Kamrifling i det vaade Ler og grøn, tarveligt udført Blyglasur derover (nu i »Den gamle By«). I et Forlig mellem Biskop Eiler Madsen Bølle og Aarhus By 8. Marts 1485 nævnes Kirkens Teglgaard⁴⁾.

Et Vidnesbyrd om Flisetilvirkningen paa Aarhus-Egnen omkr. 1600 er allerede fremdraget af Museumsinspektør Kai Uldall, der omtaler, at Fliser i Efterligning af det delvis tinglaserede Arbejde, der kendes fra Næstved med et Liljemotiv i en kantstillet Kvadrat,

²⁾ R. Mejborg: Borgerlige Huse, Kbh. 1881, 20.

³⁾ Kanc. Brevbøger 4. 5. 1615.

⁴⁾ I. R. Hübertz: Aktstykker vedkommende Staden Aarhus I, Kbh. 1845, 47.

er fundet i Aaby Kirke (Hasle Hrd.) med Blyglasur⁵⁾. Gravfliser af denne Art kendes ogsaa fra andre Kirker i denne Egn, fra Maarslet Kirke (Ning Hrd.) og Adslev Kirke (Hjelslev Hrd.), begge Steder med grøn Blyglasur. (Fig. 1). Om disse Fliser er

Fig. 1. Gravfliser fra Adslev Kirke, Hjelslev Hrd.
»Den gamle By«.

fremstillet af Pottemagere ude paa Landet, eller Værkstedet har ligget i Byen, vides ikke, men det er dog i denne Forbindelse værd at fremdrage en Oplysning, der tyder paa, at det landlige Pottemageri gaar langt tilbage paa Egnen. Rasmus Pedersen Thestrup nævner i sin Stambog, at han 2. Dec. 1632 lod »opbygge den Nye Bod paa pottmagersæye nest op til Her Christen Hend-

⁵⁾ Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1934, 51.

richsøns boer i Løngaae — —⁶⁾), og denne Notits er formodentlig den ældste, der kan tyde paa, at der paa denne Kant af Landet har været drevet Pottemageri uden for Byerne. Paalideligere er Efterretningerne om det andet, nordligere Centrum for Tilvirkning af Lertøj i Østjylland i Hellum Hrd. I et Tingsvidne af Hellum Herredsting 27. Juni 1643 nævnes blandt Vidnerne Hans Potmager i Siem, og efter denne Dato kan Pottemageriet følges her til dets velkendte Blomstring i 1700'erne. 1689 og 1691 nævnes to forskellige Pottemagere, begge med Navnet Jørgen, 1707 Pottemagersvenden Mads Jørgensen⁷⁾. Desuden synes der ogsaa i 1606'erne at være drevet Pottemageri paa Djursland i Gjesing og Nørager Sogne. Kilden herfor er det berømte Kalenderfad i Dansk Folkemuseum.

Fra Midten af det 18. Aarhundrede har Hellum og Gjern Herreder haft en blomstrende Tilvirkning af Lervarer, men det var ikke det eneste Sted i Østjylland, hvor Professionen blev drevet. Ogsaa i Købstæderne fandtes der mange Pottemagere. De vigtigste Kilder til Oplysning om dem er Borgerskabslisterne. De indeholder imidlertid ikke alle Borgere i Købstæderne. Mange Folk drev deres Erhverv uden først at have været paa Raadstuen og løst Borgerskab. 1671 blev 90, der brugte borgerlig Næring i Aarhus, indstævnedede i denne Anledning, 1675 skete det samme med 47⁸⁾, og 1690 maatte over 100 unge Folk i Tønder aflægge deres Borgered, som de hidtil havde unddraget sig⁹⁾. De Pottemagere, man finder i Borgerskabsbøgerne, udgør derfor kun et Minimum, der maa udfyldes med tilfældige Oplysninger fra andre Steder, men naar man som nedenfor sammenligner Antallet af Pottemagere i de forskellige Købstæder, bliver denne Ufuldstændighed mindre generende, fordi det maa antages, at Borgerskabsprotokollerne i det store og hele er lige mangelfulde i alle Byer og det indbyrdes Forhold derfor ikke forrykket. I Almindelig-

⁶⁾ Hübertz: Aktstykker vedkommende Aarhus II, Kbh. 1845, 322.

⁷⁾ Kl. Gjerding: Hellum Herreds Beskrivelse og Historie, Aalborg 1890, 46, 239—40.

⁸⁾ Hübertz: Aktstykker vedkommende Staden Aarhus II, Kbh. 1845, 230, 240.

⁹⁾ L. Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern, Kiel 1937, 37.

hed gælder det, at Opgivelserne for det 17. Aarhundrede fortjener mindst Tro paa Fuldstændighed, og at Paalideligheden er stigende, jo mere vi nærmer os vor egen Tid.

Skønt Randers skulde synes at give daarlige Vilkaar for Pottemagere, da der lige syd for Byen brændtes Jydepotter i Vorup, har der dog boet ikke faa. 1633 tog Jørgen Pottemager Borgerskab efter Borgerskabsprotokollen 1631—62, og samtidig eller lidt efter nævnes forskellige andre i Skattemandtæl, 1633 Morten Pottemager, 1650 Bendix Pottemager, 1663 og 1670 Kasper Pottemager, 1681 Hans og Chresten Pottemager. Efter Borgerskabsprotokollerne 1683—1721 og 1723—95 tog 7 Pottemagere Op- hold i Byen.

I Aarhus nævner Borgerskabslisterne i alt 20 efter 1613, da den første navngivne Mester Christen Madsen, født i Møldrup (Hindsted Hrd.) tog Borgerskab i Købstaden. Efter en Fortegnelse over Haandværkerne 1625 havde Aarhus dengang 2 Pottemagere¹⁰⁾. Desuden kendes Pottemageren Søren Jensen, der 1697 sammen med andre Haandværkere underskrev en Ansøgning til Magistraten om, at Markedet 22. Febr. maatte blive indskrænket til udelukkende at omfatte Heste og Kvæg¹¹⁾. De 20 Mestre i Borgerskabsbogen kan ordnes efter Hjemsted, hvorved man faar en Tabel af følgende Udseende:

Hjemsted for Pottemagere i Aarhus	1613— 1700	1701— 1800	1801— 1860	1613— 1860
Aarhus	2	2		4
Horsens		1		1
Odense		1		1
Svendborg			1	1
Hillerød		1		1
Gjern Hrd.		3		3
Hellum-Hindsted Hrd.	1			1
Andre Egne af Jylland	1	2		3
Uangivet	3		2	5
I alt	7	10	3	20

¹⁰⁾ Aarhus gennem Tiderne I, Kbh. 1939, 259.

¹¹⁾ Skomagerlavets Arkiv, »Den gamle By«, Aarhus. De i det følgende benyttede Borgerskabslistes findes i Landsarkivet i Viborg.

Allerede 1588 nævnes i Horsens 2 Pottemagere paa en Mønstringsliste, 1728 var Antallet 4, 1736 3 og 1769 6¹²⁾. Efter Borgerkabslisten 1650—1727 og 1728—1832 kan følgende Tabel opstilles:

Hjemsted for Pottemagere i Horsens	1650— 1700	1701— 1800	1801— 1832	1650— 1832
Horsens	5	5		10
Randers		1		1
Gjern Hrd.		5		5
Andre Egne af Jylland.....	3	2		5
Samsø			1	1
Uangivet.....		2	1	3
I alt	8	15	2	25

I Vejle er Antallet af Pottemagere beskedent i Sammenligning med Horsens. Efter J. Swane: Vejle Borgerbog (Vejle 1943) faar man følgende Liste:

Hjemsted for Pottemagere i Vejle	1755— 1800	1801— 1860	1755— 1860
Vejle	1		1
Svendborg	1		1
Haderslev		2	2
Aabenraa	1		1
Egne i Jylland udenfor Pottemageregnene.		2	2
Sverige		1	1
Uangivet	1		1
I alt	4	5	9

Ifølge »Fortid og Nutid« II, 88, er der i Fredericia fundet en Kakelform med Aarstallet 1647. Den er saaledes ældre end Byens Grundlæggelse 1650 og aflægger vel Vidnesbyrd om Formenes og dermed Motivernes sælsomme Vandringer, men fra denne By er Kilderne i øvrigt meget sparsomme. Her findes kun en Raadstueprotokol 1670—1724 og en Borgerkabsliste 1827—51.

¹²⁾ Fabricius: Horsens Bys Historie, Odense 1879, 415, 470.

De indeholder tilsammen 4 Mestre. Niels Knudsen tog Borgerskab 1682, Abraham Mortensen Heidsberg fra Slangstrup 1703, Jens Andersen fra Skelskør 1706 og Chr. A. Sørensen fra Skovdallund 1839. Fra Koldings Pottemageri er Vidnesbyrdene talrigere. Fund af Kakelforme beretter om en haandværksmæssig Fremstilling i Renaissancen¹³⁾, og Raadstueprotokollen 1675—1877 viser, at der til 1860 har været 16 Pottemagere i Byen. Ordnet efter samme Skema som ovenfor faar man følgende Billede:

Hjemsted for Pottemagere i Kolding	1675— 1700	1701— 1800	1801— 1860	1675— 1860
Kolding	1			1
Horsens		1		1
Assens	1			1
Kerteminde	1			1
Odense		1		1
Svendborg			1	1
Holbæk			1	1
Flensborg		3		3
Slesvig By			1	1
Jylland udenfor Pottemagerregne ..		1	1	2
Fynske Landsbyer		1		1
Sverige		1		1
Tyskland			1	1
I alt	3	8	5	16

Endnu talrigere var Pottemagerne i Haderslev. 1775 var der 3 Pottemagere i Byen, og 1721 boede 1 i Gl. Haderslev¹⁴⁾. Ordnet efter deres Hjemsteder faar man følgende Tabel (efter Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben I, 1940). Det af Jørgen Olrik i »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark« 1928 omtalte Fad viser i sin Dekoration Kvaliteten af Arbejderne fra denne Købstad. Det sønderjyske Pottemageri er ellers lidet tilfredsstillende undersøgt.

¹³⁾ Chr. Axel Jensen: Et københavnsk Fund af Kakelforme, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1935, 52.

¹⁴⁾ Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage, Haderslev 1929, II, 144, 247.

Hjemsted for Pottemagere i Haderslev	1630— 1700	1701— 1800	1801— 1860	1630— 1860
Haderslev		2	6	8
Flensborg	1	2	1	4
Slesvig By			1	1
Sønderjyske Landsbyer		1		1
Odense		1	1	2
Kolding			1	1
Fredericia			1	1
Slagelse		1		1
Helsingør		1		1
København		1		1
Jylland udenfor Pottemageregnene		1		1
Holsten		1	1	2
Tyskland			1	1
Uangivet			1	1
I alt	1	11	14	26

I Tidsrummet 1739—1851 kendes 9 Pottemagere fra Aabenraa. Af disse var 1 fra Haderslev, 2 fra Sachsen, 1 fra Vejle, 1 fra Flensborg, 1 fra jyske Landdistrikter og 2 fra sønderjyske Landdistrikter. Fra Sønderborg nævnes i Tiden 1585—1837 9 Pottemagere, om hvis Hjemsted Oplysningerne desværre er meget mangelfulde. En enkelt, der nævnes i en Ejendomsliste fra 1680, stammede fra Bingen ved Rhinen, Brdr. Winter, hvis Pottemageri blev grundlagt 1837, hørte hjemme i Slesvig By¹⁵⁾.

Der er her saa indgaaende gjort Rede for Mestrene for gennem Opregningen at fastslaa, at der i de jyske Østkystbyer har levet mange Pottemagere. Det forholdsviis store Antal bliver saa meget mere iøjnefaldende, som Vestkysten ikke kan opvise den samme Mængde. I Tønder omtales ca. 1710 en Pottemager¹⁶⁾, iøvrigt nævnes kun to, Chr. Kleef fra Lübeck, der tog Borgerskab 1749, og Peter Heinrich Langfeldt fra Kellinghusen, som blev Borger i 1843¹⁷⁾. Det er formodentlig hans Værksted, Dr. Hjel-

15) For Oplysningerne om Pottemagerne i Sønderborg bringer jeg Museumsinspektør Raben en Tak. Arkivar J. Hvidtfeldt har velvilligt givet Oplysning om andre sønderjyske Pottemagere.

16) M. Mackeprang: Tønder gennem Tiderne I, Tønder 1943, 113.

17) L. Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern, Kiel 1937.

holt omtaler. Efter denne Beskrivelse har det ikke været stort. I 1859 fremstilledes kun 2—3000 Stkr. Lertøj¹⁸⁾.

I Ribe synes der ikke at have været nogen fastboende Pottemager med Undtagelse af den tyske Mester, der omtales 1568. Da der 1623 skulde anskaffes en ny Kakelovn til Nørreport, var det en Pottemager fra Husum, som leverede den, og til Sct. Hans Markedet 1640 mødte der 4 Pottemagere fra denne By, til Frue Markedet s. A. 2. Pottehandlere fra Husum nævnes desuden 1580 og 1581¹⁹⁾. Senere synes den gamle Stiftsstad at have faaet sin Forsyning af glaseret Lertøj fra Haderslev, som det udtrykkeligt meddeles 1772²⁰⁾. Grydergade hed tidligere Graabrødregade og har faaet sit Navn, fordi den var Stedet, hvor Jydepotterne blev forhandlede.

Varde-Egnens store Produktion af Jydepotter synes ganske at have afholdt nogen Pottemager, som fremstillede rødbrændt Lertøj, fra at slaa sig ned i Byen, og fra Ringkøbing kendes formentlig kun Ole Chr. Bech, Sønsøn af Eskil Bech paa Øland²¹⁾. Fra Lemvig har man et positivt Vidnesbyrd om, at der ikke tilvirkedes Lertøj paa Stedet. 1795 hedder det: »Man kiøber Potter fra Horsens og Idum Sogn, kanskee fordi Materien og Midlet mangler, imidlertid er her en Mand, som henter Potterne«²²⁾. Blandt Viborgs Borgerskaber 1713—1865 findes kun 1 Pottemager, Søren Nielsen Fane, der blev Borger 1801.

Paa Mors skal det første Pottemageri være anlagt 1833 i V. Jølby, desuden fandtes der 3 Pottemagere i Solbjerg og ved Sydkysten et lille Værksted i Sillerslev, som imidlertid ikke var i uafbrudt Drift. I Thy fandtes der paa samme Tid et Pottemageri i Hundborg, der hentede sit Ler i Vestervig. Det foretog hver Sommer 5—6 Brændinger med en 15—1600 Kar ad Gangen²³⁾.

18) Tønder gennem Tiderne, Tønder 1943, 196.

19) Kinch: Ribe Bys Historie, II, Odder 1884, 598, 836, 842.

20) Achelis: Haderslev i gamle Dage, Haderslev 1929, II, 144.

21) Jy. Saml. 2, IV, 75.

22) C. Dreyer: Beskrivelse over Lemvig —, Viborg 1795, Optryk 1893, 24. I Idum fremstilledes Jydepotter.

23) C. Diorup: Thisted Amt, Kbh. 1842, 489.

Navnet Grydetorv i Thisted tyder snarere paa Forhandling end Tilvirkning af Lerkar. Et tilsvarende Forhold i Ribe er allerede omtalt, og en uklar Efterretning fra Kolding melder, at den Banke, hvorpaa Slottet er bygget, før dettes Opførelse blev kaldt Gryderhøj, fordi der her blev solgt Jydepotter²⁴).

I Hjørring synes Pottemageriet ikke at have haft noget sikkert Fodfæste. I første Halvdel af det 17. Aarhundrede kendes en Pottemager i Byen²⁵), og i Borgerskaberne 1720—1858 nævnes 3 Pottemagere i Tidsrummet 1840—48, hvis Hjemsted ikke angives. Derimod synes Sæby at have dannet et lille, lokalt Centrum nord for Limfjorden. I Borgerskaberne 1675—1739 og 1787—1861 nævnes 4 Pottemagere, af hvilke den ældste — Michel Jensen — blev Borger 1691.

Aalborg synes paa en paafaldende Maade at have manglet Pottemagere. Der kendes ingen af dette Erhverv mellem Byens Borgere, og 1735 hedder det direkte, at en god Pottemager kunde gøres nødvendig²⁶). Byen har formodentlig faaet sit Forbrug dels fra Helligum Hrd., dels fra Hvorup og Nørresundby, hvor der siden 1720 fandtes en lille Skare, der drev Haandværket²⁷). Endelig kan det nævnes, at der i Ebeltoft 1787 fandtes en Pottemager, der holdt en Dreng²⁸). Efter Pontoppidans Atlas skal der i denne By være blevet gjort godt Pottemagerarbejde, hvoraf en Del blev udført.

Den ovenfor givne Gennemgang af Pottemageriet i Jylland er i flere Henseender meget fragmentarisk og kunde let suppleres med yderligere Enkeltheder, men Resultatet vilde ikke røkkes herved. Det viser med Sikkerhed, at de østjyske Købstæder fra Randers til Aabenraa før 1800 har haft flere Pottemagere end de andre Byer, og den Tilvirkning, som fandt Sted paa Vestkysten, har været sen og har enten hvilet paa Tilflyttere sydfra som i

²⁴) J. J. Fyhn: Efterretninger om Købstaden Kolding. Kbh. 1848, Noteapparat 10—11.

²⁵) C. Klitgaard: Hjørring Bys Historie, Hjørring 1925, 66.

²⁶) Fra Himmerland og Kjær Herred 1917, 492.

²⁷) Petresch-Christensen: Nørresundbys Historie II, Hjørring 1924, 206.

²⁸) L. J. Böttiger: Æbeltoft og Omegn, Aarhus 1893, 133.

Tønder eller kun været drevet i kortere Tid som i Ringkøbing eller Vestervig. Betragter man Tabellerne nøjere, vil man fremdeles se, at der blandt Østkystbyerne kan udskilles to Centrer med saa godt som ingen indbyrdes Berøring. Det første dannes af Aarhus og Horsens, det andet af Vejle, Kolding og Haderslev. De 2 første Købstæder er karakteriseret ved, at en væsentlig Del af Tilgangen til Faget er kommet fra Byen selv eller fra Gjern Hrd., og at Produktionen naar sin Kulmination i det 18. Aarhundrede. Tallene for Tilgangen før 1700 maa ganske vist betragtes som mangelfulde, men for den følgende Tid maa man gaa ud fra, at Opgivelserne i det væsentlige er rigtige. Tilgangen til Faget i de sydlige Byer udmærker sig ved stor Tilgang fra de sønderjyske Købstæder og er paafaldende stor i det 19. Aarhundrede. De to nørrejyske Byer i Gruppen har næsten ikke haft Pottemagere fra Byen selv, men levet paa en Tilgang fra sydligere og østligere Egne. Desuden har Faget her faaet Tilgang fra Udlandet.

Den nordlige Gruppe af Østjyllands Pottemagere danner saaledes en meget lokalt bundet Kreds, og uagtet Erhvervet stod i saa stor Blomstring i Hellum Hrd., synes der ikke at have været nogen Forbindelse hermed. Den eneste Pottemager, som kendes herfra, er den allerede nævnte Christen Madsen i Aarhus.

Det er ejendommeligt, at saavel Aarhus og Horsens som Vejle, Kolding og Haderslev tilsammen kun har haft en Tilgang af 1 Mester fra København. Det skyldes vel først og fremmest, at Hovedstaden efter 1654 officielt ikke maatte have Pottemagere arbejdende. I dette Aar forbød Frederik III, at de havde deres Ovne inde i Byen, og selv om denne Befaling ikke synes at være blevet udført med det samme, betød den dog Indledningen til en Nedgang. Endnu i Indkvarteringsmandtallet 1659 nævnes 7 Pottemagere og 2 Enker²⁹⁾, i 1728 omtales kun 1 og 1 Enke, men 3 Pottehandlere foruden 1 Enke, der sælger Lertøj³⁰⁾. Det sidste Erhverv er et aabenbart Vidnesbyrd om Pottemageriets Ned-

²⁹⁾ Marquard: Kbh.s Borgere 1659, Kbh. 1920.

³⁰⁾ Kbh.s Huse og Indvaanere 1728, Kbh. 1906.

gang. I Aarhus Borgerskabsbog nævnes den første Pottehandler 1835. Denne Isolation af Pottemagerne i Aarhus og Horsens, der blot har været henvist til Fornyelse fra Landet og enkelte Provinsbyer, har sikkert bidraget til at holde Produktionen nede paa et gammeldags og primitivt Stade. Heller ikke den Tilgang, som

Fig. 2. Mesterstykke, udført af I. C. Gudbjerg i Svendborg 1838. Diam. 48 cm. Svendborg Amts Museum.

kom til Aarhus fra Odense og Svendborg, har kunnet bidrage til at give Byens Tilvirkning af Lertøj en kunstnerisk eller teknisk Fremgang. Paa begge Steder har Produktionen staaet paa nogenlunde samme Trin som i Østjylland. Det her (Fig. 2) gengivne Fad fra Svendborg, udført som Mesterstykke af J. C. Gudbjerg 1838 (nu i Svendborg Amts Museum) staar med sin manglende Begitning paa et lavt teknisk Trin, og Dekorationen viser en udpræget landlig Smag. Heller ikke Pottemageriet i Odense kunde virke fornyende. Her var der 1742 oprettet et Pottemagerlav. Fig. 3 viser et Mesterstykke fra denne By. At dette har været

Grydens Bestemmelse, blev opgivet ved Købet og fremgaar desuden af Lavets Segl, der er aftrykt i Ler ved den ene Hank og brændt og glaseret sammen med Potten, og af Maalene, der svarer til de Fordringer til Mesterstykket, der blev stillet af Cancelliet 1823.

Fig. 3. Mesterstykke fra Odense. Diam. 36 cm. »Den gamle By«.

Den lille Gruppe Pottemagere, som levede i den midterste Del af Østjylland, var saaledes ikke udsat for mange Paavirkninger fra den store Verden. Den Ejendommelighed, at Erhvervet i det 19. Aarhundrede gik tilbage i Horsens og Aarhus, maa sikkert forklares ved, at det var Pottemagerne i Gjern Hrd., som voksede i Antal og slog Købstædernes Mestre ud. Denne Udvikling forstærkedes efter 1850. 1840 var der efter Folketællingens Opgivelser 54 Pottemagere i Gjern Hrd. med 7 Medhjælpere, 1870 var der 70 Mestre foruden Medhjælpere³¹⁾. I Hellum Hrd. fandtes 1775

³¹⁾ Niels Asbæk: Pottemageriet paa Sorringengen, Aarb. for Aarhus Stift 1924, 11.

20 Pottemagere³²), 1832 boede noget over 30 paa Egnen³³), men der fandtes kun 16 Mestre i 1840. Gjern Hrd. var langt det største Produktionssted i Landet. Aarsagen til, at de to Købstæder blev underlegne i Kappelstriden, maa formodentlig søges i, at Omkostningerne var mindre i Gjern Hrd. og Raamaterialet — herunder Brændet — lettere tilgængeligt.

Leret fandtes lige uden for Døren, og Kiseljorden til Glasuren hentedes i Sminge. Den kaldtes »Farve« og kostede 4—7 Mk. pr. Læs efter Kvaliteten. Den blev malet og sigtet, hvorefter den blandedes med Blyilte i Forholdet 4 Skpr. »Farve« til Blyilte af 5—6 Lpd. Bly. Dette Pulver blev strøet paa de lufttørrede Varer, efter at de i Forvejen var blevet svagt vædede³⁴). Vanskeligere synes det at have været at skaffe Blyet. E. Tang Kristensen har bevaret en Meddelelse om, at Ejeren af Gadbjerg Kirke (Tørrild Hrd.) 1785 tog Blyet af Taget og solgte 30 Skppd. af det til Pottemagere paa Sorring-Egnen, der brugte det til Glasering³⁵). Om Datidens Ovne kendes vist kun, hvad Schythe har meddelt. De var byggede af lufttørrede Stene, lagte i Ler, omslutede af Kampestenmure og med Tegltag. Til Brændingen brugtes Bøg og Birk, da Tørv gav urene Kar. I hele Gjern Hrd. brugtes aarlig ca. 200 Favne, og til hver Brænding medgik omtrent 1 Favn. I Linaa Sogn fandtes 5 Ovne, i Dallerup 36, i Tulstrup 3, i Laasby 3 og i Røgind 3. Enkelte Pottemagere laante de andres Ovne og betalte 3 Mk. i Leje for hver Brænding³⁶).

Det østjyske Lertøjs svage Punkt er Glasuren, der undertiden er daarligt udført og har Tilbøjelighed til at udskille giftige Blyforbindelser. Det staar maaske i Forbindelse med Glasurens Mangler, at Aarhus Stiftstidende 5. Jan. 1799 anbefaler en anden Sammensætning af den med en Blanding af Salpeter, Potaske og Kogsalt.

³²) Begtrup: Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Nørre-Jylland II, Kbh. 1810, 228.

³³) C. Christensen: Aalborg Amt, Kbh. 1832, 136. Denne og den foregaaende Opgivelse maa vel anses for kun tilnærmelsesvis rigtig.

³⁴) I. C. Schythe: Skanderborg Amt, Kbh. 1843, 725.

³⁵) Det jyske almuoliv I, 2, Nr. 56, s. 22.

³⁶) I. C. Schythe: anf. V. 725.

Af Hjemstederne for Pottemagerne i Aarhus og Horsens synes det at fremgaa, at det paa Forhaand maa anses for vanskeligt at skelne mellem den Produktion, der stammer fra Gjern Hrd., og det Lertøj, som er blevet tilvirket i Købstæderne, da de Pottemagere, der er vandret ind til de to Byer, næppe har lagt deres Arbejdsmaade om, men formodentlig har fortsat i den tekniske

og kunstneriske Form, de engang var blevet oplært i. Et Bevis herfor vilde kunne føres, hvis man paa Grundlag af Signaturer kunde adskille den østjyske Produktion i en lændlig og en købstadsmæssig Gruppe, men her svigter Materialet. Signaturer staar ikke til Raadighed ad libitum. Fra Sorring kendes en lav, trebenet Potte med grøn Glasur over Begitningen og Signaturen: Hans Jensen Sorring 1837. Den har været brugt i Aarslev ved Aarhus. En lille, tøndeformet Krukke — lige-

ledes med grøn Glasur over Begitningen — er i det ene af sine 4 Felter mærket: Anne Magrethe Rasmus Datter og i et andet Røge[n] Anno 1848. Her har man sikkert at gøre med en Ejersignatur, men Krukken maa med stor Sikkerhed antages udført i Røgind paa Bestilling, da det at bringe Lertøj udefra til denne Pottemageregn vilde være som at bære Ugler til Athen. Krukken to andre Felter har forvanskede Barokmotiver, og Felterne adskilles af lodrette Baand af Led som et omvendt S, indridset i Leret før Brændingen og Glaseringen. Dette Motiv kan saaledes henføres til Gjern Hrd. i Tiden ca. 1850. Det Fig. 4 afbildede Fad er købt i Gjern og maa ud fra den samme Betragtning som ovenfor anses for udført paa Stedet.

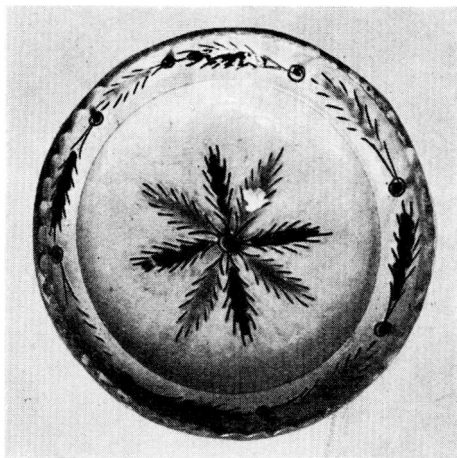

Fig. 4. Fad med Begitning og grønne og brune Farver. Fra Gjern (Gjern Hrd.).
Diam. 21,7 cm. »Den gamle By«.

Fig. 5. Fiskefad med Begitning og grønne og brune Farver. Diam. 30,7 cm.
»Den gamle By«.

jævnere Befolkning har delt Smag med Bønderne — begge Dele har vel været Tilfældet. Fra det 18. Aarhundrede findes der i Østjylland talrige Fade, som almindeligvis uden nærmere Begrundelse henføres til Gjern Hrd.s Produktion; Prøver herpaa er vist Fig. 5—6. Men i hvert Fald eet Arbejde kan med Sikkerhed henføres til en Købstadpottemager. Det er gengivet Fig. 7. Det er et stort Fad, beregnet til at hænge paa Væggen som Dekorationsstykke i Lighed med en foregaaende Generations Platter eller for at vælge et mere træffende Sidestykke de talrige »Makkum-Fade« fra Samtiden, hvis Gennemboringer i Fodranden viser, at de ogsaa har været beregnede paa at hænge op.

Af større Interesse for Bestemmelsen af Forholdet mellem Købstadens og Landets Pottemageri vilde det være at kunne henføre Lertøj fra det 18. Aarhundrede til bestemt Mester i en Købstad. Af de 25 Mestre i Aarhus og Horsens i denne Periode var 8, altsaa 33% fra Gjern Hrd., og man maa regne med, at Købstædernes Produktion i denne Tid har haft et landligt Præg, enten det nu er, fordi Mestrene har arbejdet for Kunder uden for Købstæderne, eller Købstædernes

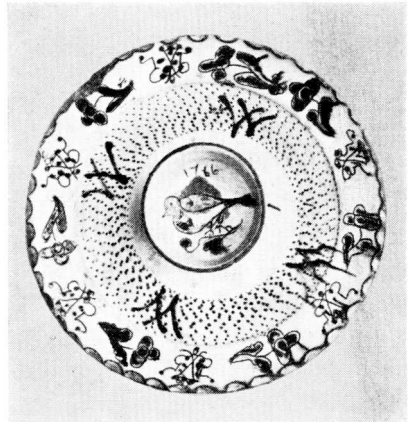

Fig. 6. Fiskefad, dat. 1766, med Begitning og grønne og brune Farver. Diam. 29 cm. »Den gamle By«.

Fig. 7. Fad, sign.: Horsens 18. Juli 1789. Begitning og grønne og brune Farver. Diam. 39,5 cm. »Den gamle By«.

Fadet er udført som de andre, oven paa den begittede Overflade er Dekorationen udført dels med grøn og brun Glasur, dels ved Indridsning, saa den brune Bund kommer frem. Det har en Diam. af 39,5 cm. Inden for Rankeborten langs Randen ses en løbende Hjort med en Krone mellem Takkerne, paa hver Side flankeret af et ornamentalt Træ, desuden findes Indskriften:

ANNO 1789

Hav Tach Ja Evig Tach Min Frome Gud og Fader
 Du Min Welgiørere Som Ingen Thid Aflader
 at Bere Omhu For Og Selv at Mage Saa
 at Det Kan goe Mig Wel Og du Kan Æren Foe

Horsens d. 18tende Julius

L. A. S.

Fig. 8. Fad, dat. 1608, Jordfund fra Aarhus. Med Dekoration i Pibeler. Diam. 29 cm. »Den gamle By«.

De sidste Initialer maa henføres til Lars Andersen, f. i Horsens, der tog Borgerskab 25. August 1788. Fadets Udsmykning er ikke væsensforskellig fra mange andre af Egnens Fade, naar der tages Hensyn til, at det er udført med et dekorativt Formaal for Øje, og der kunde peges paa andre lignende Fade. Dekorationens Stil vilde imidlertid henføre Stykket til et landligt Produktionssted, hvis Signaturen ikke modsagde det. For mange tilsvarende Fade fra det 18. Aarhundrede maa man derfor regne med, at de kan være udført i Byerne, og det landlige Udseende er bl. a. begrundet i Fagets isolerede Stilling i Østjylland med Indvandring fra Landet til Købstæderne.

I det ovenstaaende er der peget paa en Indvandring og en Indflydelse fra Landet til Byen. Men ogsaa en modsat Bevægelse lader sig tænke. Det landlige Pottemageri maa vel søge sin Oprindelse i Købstæderne, og fra Byerne maa det have medbragt

Fig. 9. Enkelthed af Barselpotte. »Den gamle By«.

og senere modtaget visse Paavirkninger. Begitningen er næppe tænkelig uden den hvide Tinglasur, som den efterligner. Maaske kan en saadan Indflydelse ogsaa eftervises. Fig. 8 viser et Fad med Dekorationer i Pibeler og med Blyglasur, fundet paa Mejl-gade i Aarhus ved en Gaderegulering. Det er dateret 1608. Særlig interessant i denne Forbindelse er Fuglefiguren i Midten. Den genfindes maaske paa en Barselpotte, Fig. 9. Kæden af omvendte S-Led henfører det sidste Stykke til Gjern Hrd. ca. 1850, og ved at paakalde stor Velvilje er det maaske muligt at skimte en Forbindelse mellem de to Motiver. Randborten paa det ældste Fad er maaske optaget fra de importerede, drevne »Daabsfade«³⁷⁾ af

³⁷⁾ Et bedre Navn for disse Fade er *Kakelovnsbækkener*, der ca. 1870 blev anvendt af en Mand, som har set dem i Brug. Jvfr. A. P. Gaardboe: *Oplysninger om Elling og Tolne Sogne*, Jy. Saml. 1, IV, 215. Museumsinspektør Chr. Axel Jensen har velvilligt meddelt, at han i 1912 i Sønderho paa Fano har hørt Benævnelser *Kakelfad*. Sml. ogsaa Feilbergs *Jyske Ordbog* II, 74.

Messing, hvor en lignende Bort med skiftende Spidsovaler og Ruder er almindelig.

I Betragtning af de mulige Ligheder er Forskellen i Udførelse maaske mindre betydelig. Den forskellige Teknik svarer til de forskellige Tider. Renaissancens Pottemageri er netop karakteriseret ved, at Ornamenterne er udført i Pibeler, der tegner sig hvide paa den brune Bund, og Gjern Hrd.s Pottemageri anvendte for ca. 100 Aar siden fortrinsvis en Dekoration i indridsede Linier. Det vilde ikke være underligt, om Motivet var bevaret, og tør man gaa ud fra, at det i Aarhus fundne Fad ogsaa er tilvirket i Byen, har man her et Ornament, der fra Aarhus er vandret ud til Landet, hvor Pottemageriet i Gjern Hrd. har optaget det.